

Историјски институт, Београд

DOI 10.5937/kultura1964099T
УДК 378.18(=163.41)(44)"18"(093.2)
378.014(497.11)"18"

оригиналан научни рад

СРПСКИ ПИТОМЦИ НА ШКОЛОВАЊУ У ПАРИЗУ ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВЕКА

Сажетак: Рад је посвећен деловању и обичајима студената, углавном владиних питомаца, на школовању у француској престоници. Заједничка одлика ове групе младих људи је што су прве године усавршавања у иностранству започели у Немачкој док је Париз дао финални печат њиховом образовању. Највећи број њих били су студенти права, а најснажнија политичка идеја ове генерације благодеејанаца био је либерализам. Највећи део коришћене грађе похрањен је у фонду Министарства просвете – Просветног одељења Архива Србије.

Кључне речи: *правитељствени питомци, студенти, благодеејанци, „Паризлије”, Париз, Министарство просвете, Србија*

По доласку на власт Михаила Обреновића општа тежња да буде озакоењена свака област живота и рада није мимоишла ни просвету.¹ Кнез је доследно спроводио своју политику централизације управе, па је тај систем примењен и у школству. Просвета је систематизована и реформисана, а систем школа у Србији је проширен и умрежен. *Законом о устројству централне државне управе* образовано је и

¹ Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске модерне*, евиденциони број 177031.

Министарство просвете и црквених дела. Ново министарство је имало задатак да руководи јавним образовањем, оснива и одржава школе, обезбеђује квалитетно наставничко особље, врши управу и надзор над свим цивилним школама, јавним и приватним, као и над свим научним и књижевним заводима, друштвима и збиркама. Најзначајнији закон из области просвете односио се на преуређење Лицеја и његово претварање у Велику школу. Основни циљ и задатак Велике школе био је да на основу нових програма рада припреми кандидате за државну службу, али и да их оспособи да могу без тешкоћа наставити образовање на европским универзитетима. То је био велики напредак у односу на период пре две деценије када је Кнежевина у иностранство слала питомце који нису имали ни знање језика нити неопходна предзнања да би могли слушати и полагаати испите на високим школама.² Схвативши, поред осталог, да је неопходно да питомци пре одласка у иностранство на школовање што боље савладају страни језик, Управа министарства просвете је донела одлуку да унапреди наставу француског тако што ће уместо једног у Првој мушкој гимназији овај језик сада предавати два професора. Поред тога, предвиђено је да ђаци почну да уче француски језик раније, од V разреда гимназије. И сам добар познавалац француског, кнез Михаило је одобрио ову одлуку 27. септембра 1861. године.³ Један од услова за добијање стипендије за студије у иностранству је био да питомац покаже да је његово знање језика земље у коју ће бити послат барем на таквом нивоу да са тог језика може преводити на српски. У време уставобранитеља, у случају да се на конкурс за стипендију јави већи број младих који испуњавају све услове, првенство приликом избора је имао онај кандидат који је боље знао немачки или француски језик. Крајем педесетих и током шездесетих година у иностранство су одлазили питомци, много спремнији како у погледу стручних знања и општег образовања, тако и у

2 Српски студенти су углавном одлазили у Париз, ретко када у друге крајеве Француске. Први правитељствени питомци били су послати у француску престоницу 1841. године. То су били: Јован Мариновић, Филип Христић и Константин Николајевић. За студије права стипендију је 1842. добио Димитрије Црнобарац а 1844. године Константин Магазиновић. Већи број српских питомаца, њих осам, нашао се у граду светлости 1848. године. То су били Стефан Милосављевић, Димитрије Матић, Љубомир П. Ненадовић, Коста Цукић, Милан Симић и раније поменути Христић, Црнобарац и Магазиновић; Павловић В. (1986) Српски студенти у Паризу 1839–1856, *Историјски часопис*, књ. XXXIII, Београд: Историјски институт, стр. 187-202.

3 Архив Србије (АС), Министарство просвете (МПс) – Просветно одељење (П), 1861, Ф VIII, Р 1346.

погледу познавања језика, друштвених, политичких и културних прилика земље у којој ће се школовати.

Војна управа је 27. новембра 1861. године обавестила Савет да је за војне питомце одредила одређена правила, што је навело председника Савета Стевчу Михаиловића и главног секретара овог тела Рајка Лешјанина да позову Војну управу да, у договору с осталим министарствима и управама, начини потпунији нацрт закона о свим питомцима. Тим нацртом закона је прописано следеће: обавеза служења држави након свршеног школовања, начин избора питомца и основне обавезе које питомци морају да испуњавају. Начелник Главне војне управе и управитељ Главне управе грађевина, француски официр Иполит Монден (Hippolyte Florentin Mondain) је 5. фебруара 1862. године упутио Министарству просвете нацрт закона.⁴ Имајући искуства у надзору над српским питомцима у Француској педесетих година, вишегодишњи инспектор студија на Политехничкој школи (Ecole Polytechnique) у Паризу је сада имао прилику да примени своја знања.⁵ По Монденовом мишљењу сваки стипендиста је био морално обавезан према држави која одваја новац за школовање потребног кадра. Стога је било неопходно јасно утврдити под којим условима питамац одлази у иностранство и какву ће корист држава имати од тога. Монден је затим изнео предлог који је подељен у три целине. Прву целину чиниле су одредбе о томе ко и како може да постане питамац. Кандидати би пре свега били подвргнути лекарском прегледу да би било утврђено да ли су сасвим здрави. Монден је предвидео да знање и успех не буду вредновани само на основу дотадашњих сведочанстава, већ да учесници на конкурс морају положити испит на коме би било проверено њихово знање из области у којој су желели да се усавршавају. Другу групу прописа чине они који су се тицали надзора над питомцима у школама где се испити полагају и у онима где се испити не полагају. Саветовано је да, као и до тада, питомци који се налазе на универзитетима и заводима где се испити полагају, сваке године уредно шаљу сведочанства у Србију. Премда су у Европи постојале образовне установе које од страних студената нису тражиле да полагају испите већ су им само давале неку врсту потврде да су присуствовали предавањима, питомци су били обавезни да на свршетку школовања полагају испит који се у тој земљи

4 Милановић, Ј. (2001) Правила и нацрт закона о питомцима школа у Србији, *Годишњак за друштвену историју* 1-2, Београд: Удружење за друштвену историју, стр. 45-73.

5 Château de Vincennes, Service historique de la Défense, 4 Y^t Pensions Militaires 1857-1875, No du dossier 11822/4 (Монденов досије).

полагао као државни испит. Исти су полагали грађани те земље када су желели да добију државну службу. Благодетанци су били дужни да поднесу тај документ по повратку у отаџбину. Тим прописима је предвиђено да о владању и савесности питомаца Министарство буде информисано преко Дирекције или Управе завода или универзитета на коме похађају предавања. Трећа група прописа односила се на обавезу благодетанаца да служе држави након повратка са школовања. Сматрало се да питомац по повратку у Србију има обавезу да прихвати сваки посао у својој струци. У случају да не жели да ради у државној служби, он ће бити дужан да врати целокупан износ стипендије добијене током школовања, а у случају да ради мањи број година него што је предвиђено, морао би да држави врати пропорционални део стипендије. Треба истаћи да се тада први пут појавила идеја о обавезној државној служби.

У писму Министарству просвете од 18. фебруара 1862. године, Монден је написао да је Главна војна управа прописала услове за војне питомце и да при томе остаје. Она се, међутим, није сматрала меродавном да суди о осталим питомцима јер су њихови услови школовања другачији па је стога и њихове обавезе према држави требало другачије формулисати. Значајан број Монденових предлога уврштен је у Правила о питомцима које је Министарство просвете усвојило 1. новембра 1862. године.⁶

Интересовање српских студената за високе школе у Француској није јењавало. Државни питомци претходне генерације сами су предлагали да студирају у Паризу. До краја XIX века Париз је био омиљени центар образовања српских студената и углавном једини град Француске у коме су се школовали млади Срби.⁷ У Париз су шездесетих година углавном долазили студенти права, након две или три године проведене на неком од универзитета немачког говорног подручја (Беч, Минхен, Берлин, Хајделберг).⁸ Међутим, у француској престоници су ради допуне образовања боравили и српски официри, студенти техничких наука – будући инжењери и понеки студент медицине. Шездесетих година XIX века у Паризу је студирало око тридесетак Срба, док су двојица

6 Милановић, Ј. нав. дело, стр. 61-72.

7 Трговчевић, Љ. Српска интелигенција у XIX веку – западни и источни утицаји, у: *Зборник радова Европа и Срби: међународни научни скуп 13-15. децембра 1995*, (1996), Београд: Историјски институт САНУ; Нови Сад: Православна реч, стр. 261-273.

8 Јагодић М. (2009), Српски студенти у Паризу средином шездесетих година XIX века, *Зборник Матице српске за историју* 79-80, Нови Сад: Матица српска, стр. 175-182.

студената, Лука и Љубомир Каљевић, наставили образовање у Монпелјеу. На школовање у иностранство они су углавном одлазили након завршетка Лицеја у Београду, а потицали су пре свега из трговачких и чиновничких варошких породица из разних крајева Србије.

У граду светлости су 1860. године права студирали четири правитељствена питомца: Милан Недељковић, Ђорђе Павловић, Коста Гребенаровић и Коста Јаковљевић.⁹ Података о претходном школовању ових студената има врло мало. Један од каснијих првака Српске напредне странке Ђорђе Павловић је након завршетка гимназије и једне године Лицеја у Београду допутовао у Париз личним средствима у јесен 1858, где је након подробне припреме, наредне школске године намеравао да упише студије права. Међутим, Павловић је убрзо схватио да трошкови живота у Паризу увелико превазилазе средства која је поседовао и да школовање неће успети да заврши без помоћи државе. Нарочито су биле велике суме које је требало издвојити за плаћање припремне наставе професорима француског језика и других предмета. Радило се о приватним часовима које су благодјејанци узимали код француских професора. Стога се он већ у мају 1859. године обратио Правитељству с молбом да му додели стипендију. Подносећи Министарству просвете сведочанства из гимназије и Лицеја, Павловић је, поред искрене жеље да настави школовање, истицао да је дотада као најбољи ђак и студент увек био хваљен и награђиван од стране својих професора. Годину дана касније Правитељство је одлучило да изађе у сусрет Павловићу и доделило му благодјејаније у износу од 200 талира годишње.¹⁰ Париски студенти су у својим извештајима често наводили да је „овдашња скупоћа превелика“, а „школски трошкови грдни“. Треба истаћи да су трошкови живота и студирања у француској престоници били знатно већи него у немачким универзитетским центрима и да стипендија Правитељства благодјејанцима често није била довољна. Из извештаја Ђорђа Павловића може се видети да је питамац за трошкове уписа, пријаве четвртог – последњег испита, одбране тезе којом је стицана титула дипломираног правника, штампања тезе и дипломе морао да издвоји готово читаву своју тромесечну стипендију. Додатни проблем је представљало и то што су због кризе изазване

9 АС, МПс-П, 1860, Ф IV, Р 562, Министарство просвете банкару Јовану Куманудију, Београд, 20. маја 1860. и Ф IX, Р 1415; Исто истом, Београд, 23. марта 1860.

10 Исто, 1861, Ф X, Р 1789, Ђорђе Павловић Министарству Просвете, Париз, 31. маја 1859. и Министарство просвете Ђорђу Павловићу, Београд, 20. маја 1860.

бомбардовањем Београда 1862. године Павловићу са закашњењем приспела средства потребна за пријаву последњег испита. Он је успео да крајем јула положи овај испит, али не и да дипломира до 24. августа када се завршавала школска година. Због недостатка времена Павловић није довољно добро написао тезу па је на њеној одбрани доживео неуспех. Стога је упутио молбу Министарству просвете да му у циљу стицања назива дипломираног правника омогући боравак у Паризу до краја новембра месеца.¹¹ Павловић је био професор грађанског права на Великој школи 1864–1871, директор Смедеревске банке и председник Касационог суда 1903–1908. године. У влади Љубомира Каљевића је 1875–1876. вршио дужност министра иностраних дела, а у кабинету Милутина Гарашанина је 1884. био министар финансија и 1885–1886. године министар правде. Написао је следећа дела: *Из наше офанзиве 1914*, Нови Сад 1928. и Београд 1932; *Из српско бугарског рата 1913*, Београд 1929; *Како нас је рат затекао*, Суботица 1929; *Шајкашка 1848–1849*, Сремски Карловци 1934; *Војна граница и српска војска*, Београд 1936. Био је и сакупљач архивске грађе: *Грађа за историју српско-турског рата 1876*, Београд 1910; *Грађа за историју устанка и ратова 1875-1878*, Београд 1911; *Грађа за историју српско-турског рата 1876–1878*, Београд 1914.¹²

Милан Недељковић се жалио да ни пуна стипендија Министарства просвете за студије у иностранству од 400 талира годишње није могла да покрије све трошкове живота и школовања. Један талир је вредео 5,4 франка, што значи да је годишње благодјаније питомца износило 2160 франка. Недељковић је навео да су школски трошкови за упис и пријаву испита на Правном факултету износили око 525, па је питомцу за станарину и храну остајало на располагању свега 1635 франка. По Недељковићевим речима са тим износом у Паризу „није било могуће на крај изаћи ма какву штедњу употребио”. Из његовог извештаја може се видети да је Правитељство упознато са великим трошковима живота у Паризу појединим питомцима других наука одобравало 500 а понекад и 600 талира годишње стипендије иако „се никакве особите трошкове плаћати нису обвезали”. Овде се радило о питомцима који су у Париз дошли из Хајделберга на годину дана ради допуне образовања и који за то време нису полагали ниједан испит. Сматрајући да ови

¹¹ Исто, 1862, Ф IV, Р 844, Ђорђе Павловић Министарству просвете, Париз, 20. маја и 29. августа 1862. и Ф V, Р 865, Министарство просвете Ђорђу Павловићу, Београд, 30. августа 1862.

¹² Bakić, V. i Pavlović, Đ. u: *Enciklopedija Jugoslavije*, tom 6 (1965), Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, str. 445.

благоејанци злоупотребљавају поверење Правитељства и да се у односу на њих налази у неравноправном положају, Недељковић је тражио од Министарства просвете да му пошаље 360 франака колико су 1859. године износили његови трошкови за школарину. Међутим, Министарство, позивајући се на решење донето 25. септембра 1858. године по коме питомци од стипендије треба да подмире не само трошкове живота него и све потребе школовања, плаћање професора језика и набављање књига, није желело да му изађе у сусрет. Због недостатка средстава Недељковић 1859. није могао да изађе на полагање испита из друге године студија. На основу ових података може се извести закључак да је живот појединих правитељствених питомаца у Паризу био прилично тежак. Према једном Недељковићевом прорачуну школски трошкови за три године редовних студија и годину дана докторских студија на Правном факултету у Паризу износили су 1945 франака или 389 талира.¹³ Овај српски питамац је уписао студије права на Париском универзитету 1. децембра 1857, а 1861. године наставио је да се школује у Хајделбергу.¹⁴ По завршетку школовања изгубио му се сваки траг.

Коста Гребенаровић је 1858, после завршене треће године права на Лицеју у Београду, допутовао у Париз о свом трошку, ставивши под хипотеку своје имање у Алексинцу. Био је чест случај да српски студенти у Паризу траже благодеејаније од Правитељства тек када се упишу на изабрани факултет. Изгледа да су сматрали да ће на тај начин лакше издејствовати стипендију. Након учења језика и десетомесечних припрема за упис на Правни факултет, Гребенаровић се средином августа 1859. године обратио Правитељству наводећи да због новчане кризе која је наступила у Србији не може узети кредит за даље школовање. Министарство просвете је у мају 1860. изашло у сусрет овом питомцу и одобрило му благодеејаније од 200 талира годишње.¹⁵ Међутим, дошавши у незавидну ситуацију, Гребенаровић је наредне године тражио од Правитељства да му додели пуну стипендију од 400 талира. Наиме, због братовљевог домаћинског

13 АС, МПс-П, 1864, Ф X, Р 1587, Милан Недељковић Министарству просвете, Париз, 19. маја, 27. октобра и 22. новембра 1859. и Министарство просвете Милану Недељковићу, 14. маја и 19. новембра 1859.

14 Исто, 1858, Ф VII, Р 130, Faculté de droit de Paris, année scolaire 1857-1858, Situation scolaire de M. Nedelcovitch, Милан и 1861, Ф V, Р 778, Рачуноводство Управе просвете правитељственом банкарку Јовану Кумандију, Београд, 3. јула 1861.

15 Талир је ковани аустријски новац уведен у доба Марије Терезије 1753. а још од 1566. године био је званична јединица у Немачком царству. Један талир вредео је 5,4 франка. Износ Гребенаровићеве стипендије био је, дакле, 1080 франака или, у данашње време, 164,65 евра (€).

управљања имањем у Алексинцу, овај питомец више није могао да рачуна на 300 талира годишњег прихода који му је служио да подмири трошкове живота у Паризу. Проверивши претходно у Начелству алексиначког округа ове Гребенаровићеве наводе и утврдивши да су тачни, Правитељство је у мају 1861. године услишило молбу благодејанцу.¹⁶

У периоду о којем говоримо у Паризу је један од српских студената, Коста Јаковљевић, запао у врло непријатан положај. Овај питомец је за време школовања, вероватно 1862. године, доживео душевни поремећај, чиме су створене тешкоће не само њему већ и Правитељству. Због свог стања Јаковљевић није могао да испуни школске обавезе а направио је и велике дугове који су пали на терет владе у Београду. Феликс Жибје (Félix Jubé), управник интерната *Institution Jubé* у коме је овај благодејанац боравио, је крајем јуна потврдио да је Јаковљевић у стању „из кога може за кратко време *потпуно поремећење његовог ума* проићи“.¹⁷ Он је, као и Јаковљевићеве тамошњи пријатељи, сматрао да би у таквим околностима само повратак у Србију помогао овом питомцу. Стога је Правитељство, заједно са Јаковљевићевим колегом, такође париским студентом Миланом Дамјановићем, уложило велике напоре да свог болесног штићеника врати у отаџбину. Један изасланик Министарства просвете, задужен да Јаковљевића приволи на повратак, је након сусрета с њим констатовао да је то могуће учинити само уз помоћ полиције. Јаковљевић је негирао да је правитељствени питомец и да има било какве везе с Министарством просвете. Преко Карлсруеа и Хајделберга он је допутовао у Београд тек крајем фебруара 1863. године.¹⁸

Поред ова четири правитељствена питомца у Паризу је 1860. године студирао права и Михаило Радовановић. Њега, међутим, Правитељство није желело да уврсти у ред својих благодејанаца. Радовановић је након завршетка Лицеја у Београду отпутовао у Париз о свом трошку у јесен 1859. године и уписао се на Правни факултет као редован студент. Он је стипендију Министарства просвете за студије у

16 Исто, 1861, Ф X, Р 1769, Коста Гребенаровић Савету, Париз, 18. августа 1859. и 10. марта 1861; Министарство просвете Кости Гребенаровићу, 20. маја 1860. и 8. маја 1861.

17 Исто, 1863, Ф VI, Р 1000, Феликс Жибје господину министру просвете и вероисповеди, Париз, 25. јуна 1862; Милан Дамјановић министру просвете и црквених дела, Хајделберг 12. и 28. децембра 1862; Министарство просвете Државном савету, Београд, 8. јуна 1863; изасланик министру финансија, заступнику министра просвете и црквених дела, Париз, 5. септембра 1862.

18 Исто, 1863, Ф I, Р 144, Коста Јаковљевић Министарству просвете и црквених дела, Београд, 12. фебруара 1863.

Француској тражио и пре одласка у Париз, а затим и када је са одличним оценама завршио прву годину. Међутим, кнез Милош је сматрао да Радовановићев отац, иако је поред Михаила имао још петоро деце, са платом од 1400 талира годишње може сâм да издржава сина на студијама у најскупљем универзитетском центру Европе: „нек сину определи 400 талира, а њему је доста 1000”.¹⁹

У главном граду Француске се 1861. године окупио знатан број српских студената. Поред већ поменутих Јаковљевића, Павловића и Гребенаровића, у Париз су пред наступајућу школску 1861/62. годину допутовали из Хајделберга студенти права Стојан Марковић, Димитрије Радовић, Марко Лазаревић и Аћим Чумић.²⁰ Ови питомци су одмах по доласку схватили да са дотадашњих 400 талира благодeјанија неће моћи да покрију трошкове живота. Наводећи да су у последње време сви питомци који би допутовали на студије у Париз имали при себи 600 или најмање 500 талира намењених за трошкове живота и школовања, они су тражили од Правитељства да им увећа благодeјаније за 100 талира. Изгледа да је на њихову молбу Кнез Михаило 18. октобра 1861. године донео одлуку да правитељственим питомцима на студијама у Паризу благодeјаније буде увећано за 100 талира на име школских трошкова. Њихова стипендија ће, дакле, убудуће износити 500 талира. Решење је ступило на снагу 13. новембра те године.²¹

Стојан Марковић, Димитрије Радовић, Марко Лазаревић и Аћим Чумић су пре одласка на студије у иностранство завршили „правословне науке” на Лицеју у Београду. Одлуком Министарства просвете од 9. децембра 1858. године они су добили стипендију за трогодишње (пет семестара) студије права у Хајделбергу. Истом одлуком је предвиђено да ови питомци по завршетку школовања у Немачкој проведу годину дана у Паризу, где ће нарочиту пажњу обратити на предавања из области административног права. Благодeјанци су били обавезни да за време боравка у Хајделбергу науче француски језик како би по доласку на Париски универзитет

19 Исто, 1861, Ф II, Р 185, Михаило Радовановић Министарству просвете, Београд, 6. јула, 22. и 24. августа 1859. и Париз, 28. октобра 1860. и 28. јануара 1861; Министарство просвете Савету, 13. фебруара 1861.

20 Исто, 1861, Ф IX, Р 1580, Министарство просвете правитељственом банкеру Јовану Куманудију, Београд, 16. новембра 1861.

21 Исто, 1861, Ф VIII, Р 1444, Марко Лазаревић, Димитрије Радовић, Аћим Чумић и Стојан Марковић Министарству просвете, Париз, 18. септембра 1861; Министарство просвете Државном савету, Београд 22. септембра 1861; Кнез Михаило Управи просвете, Београд, 5. октобра 1861.

одмах могли да прате тамошњу наставу.²² Предвиђено је да се ова група питомаца поред Ђорђа Павловића и Косте Гребенаровића врати у отаџбину до 13. августа 1862. године.²³ Пре одласка на школовање у иностранство Стојан Марковић је био професор Теразијске полугимназије. По повратку из Париза, он је 1863. године изабран за професора права на Великој школи, а 1875–1876. је био министар правде у кабинету још једног бившег француског ђака, Љубомира Каљевића. У почетку је предавао предмете Историју законознања, Енциклопедију (филозофију) права и Трговачки законик, а касније Административно право са трговачким и меничним. Именован је за државног саветника 1894. године. Најважније његово дело је *Администрација Краљевине Србије, са нарочитим погледом на науку о држави и државној управи* I, објављено у Београду 1893. године. То је био први теоријски покушај у српској административној литератури да поред излагања уставноправних прописа из области позитивног административног права буду изнете историјске чињенице и скренута пажња на политичку и друштвену стварност с којом оне стоје у нераскидивој вези.²⁴ По завршетку Лицеја 1857. године Димитрије Радовић је радио као практикант у Суду вароши Београда и у кнежевој канцеларији.²⁵ Он је у два наврата 1884–1894. и 1901–1904. био председник Касационог суда, потпредседник Државног савета 1904, а 1875. и 1881–1883. године министар правде. Под његовим председништвом Касациони суд је 1894. године донео одлуку да је незаконит владин указ којим је укинут Закон о прогонству краља Милана, сматрајући исправно да закон не може бити укинут владиним указом. Ово решење је представљало удар личном режиму Александра Обреновића. У књизи *Теорија казног поступка*, Београд 1870, Радовић је први у Србији изложио основе теорије казног поступка.²⁶ Био је члан Напредне странке.²⁷ Марко Лазаревић је био председник ваљевског Окружног суда а 1868. године је именован за

22 Исто, 1858, Ф X, Р 92, одлука Министарства просвете, Београд, 26. новембра 1858.

23 Исто, 1862, Ф IV, Р 803, Министарство правитељственим питомцима, Београд, 16. јула 1862.

24 Radović Ra. Marković Stojan, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, том 6 (1965), Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, str. 25-26.

25 Исто, реферат Министарства правде, Београд 22. новембра 1858. и Министарство просвете књажеском представнику, Београд, 22. новембра 1858.

26 Denković, D. i Radović, D. u: *Enciklopedija Jugoslavije*, том 7 (1968), Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, str. 28-29.

27 Јовановић, С. (1990) *Влада Александра Обреновића*, I-II, Београд: БИГЗ, I, 252; II, 296.

председника Суда вароши београдске. Био је представник српске владе код Пештанског кривичног суда у истрази која је вођена против бившег кнеза Александра Карађорђевића у вези са убиством кнеза Михаила. Био је члан Либералне странке, министар правде у влади Миливоја Петровића Блазнавца 1872–1873, а потом и министар правде у влади Јована Ристића 1873. године. Током 1880-их година био је најпре члан а потом и председник Касационог суда. Именован је за државног саветника 1894. године.²⁸ По повратку из Париза Аћим Чумић је био професор гимназије, затим судија, а од 1865. године је радио као професор Кривичног права на Великој школи. Био је политичар конзервативне оријентације, близак старијим политичарима Илији Гарашанину и Јовану Мариновићу, и предводник групе младоконзервативаца. Именован је за председника београдске општине 1871, а 1873. године за министра правде у Мариновићевој влади. У кратком периоду 1874–1875. био је председник владе и министар унутрашњих дела, а потом судија Касационог суда. Изабран је за почасног члана Српске краљевске академије 1892, а 1901. године за члана Сената. Написао је расправу *Касацијона власт*, (Београд 1867) и књиге *Предлог одсеку историчком и државничком Српског ученог друштва за изучавање живота народа српског*, (Београд 1871) и *Задужбине у одбрани српства*, (Београд 1890). Заједно са Миланом Пироћанцем објавио је дело *Влада намесништва са својим огранцима и Кабинет Мариновића*, (Нови Сад 1877).²⁹

Српска влада је у новембру 1862. године послала на школовање у иностранство питомце правне струке Јована Авакумовића, Гргура Миловановића, Милана Дамјановића, Јована Максимовића и Луку Каљевића, студенте природних наука Љубомира Каљевића и Манојла Марића и судента филозофије Милана Кујунџића.³⁰ Авакумовић и Дамјановић су провели 1863. у Хајделбергу, 1864. у Берлину и Цириху, а стигли су у Париз у марту или априлу 1865. године.³¹ Миловановић и Максимовић су боравили у Хајделбергу и Берлину одакле су допутовали у француску престоницу крајем 1864. године.³² У писму упућеном министру просвете из Лајпцига

28 Ђурић, Ђ. и Лазаревић М. *Српски биографски речник*, том 5 (2011), Нови Сад: Магица српска, стр. 500.

29 Janković, D. i Čumić, A. *Enciklopedija Jugoslavije*, том 2 (1956), Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, str. 616.

30 АС, МПс-П, 1862, Ф VII, Р 1270, Министарство просвете, 24. октобра 1862.

31 Исто, 1865, Ф I, Р 147, Милан Дамјановић и Јован Авакумовић Министру просвете и црквених дела, Цирих, 24. фебруара 1865.

32 Исто, 1864, Ф IX, Р 1400, Министарство просвете Јовану Максимовићу и Гргуру Миловановићу, Београд, 17. септембра 1864; Авакумовић, Ј.

почетком септембра 1864. године њих двојица су навели да у Француску желе да отпутују да би слушали предавања из области административног и трговачког права. „Министарству је врло добро познато, да све скоро науке у Немаца, које у практичну страну државног живота заседају, основ свој имају понајвише из теорија које се у Француској развише. Исто је тако и са трговачким правом, што се по немачким универзитетима предаје”. По мишљењу Миловановића и Максимовића као и искусних правника, у Паризу ће имати прилику да стекну најрелевантнија знања из ових предмета и да усаврше француски језик. То ће бити од користи како њима тако и Србији.³³ После препоруке министра просвете да би сваки од питомаца правне струке требало да се подробније упозна с функционисањем институција кредитних или завода за саобраћај, Јован Максимовић је одлучио да у Паризу проучи рад осигуравајућих завода.³⁴ Браћа Каљевић, Лука и Љубомир су студирали „државне науке” (хуманистичке и друштвене науке: филозофија, историја, право и економија) у Хајделбергу а затим су крајем 1864. године, за разлику од осталих српских студената, допутовали на усавршавање у Монпеље. Поред тога што су ту могли наставити започете студије, трошкови живота у овом граду на југу Француске су у односу на Париз били мањи. Оба брата су желели да тамо отпутују и из здравствених разлога. По препоруци лекара, Љубомир је намеравао да јесен 1864. и зиму 1864/65. године проведе у Ијеру (Huères). Близина Марсеја, највећег трговачког града у Француској, ће омогућити овом питомцу да, по препоруци министра, проучи рад неког од акционарских друштава или кредитних завода. По доласку у Монпеље, Каљевићи су известили министра просвете да ће се у прво време пре свега посветити учењу француског језика. На тамошњем универзитету они су већ почели да посећују предавања из филозофских наука.³⁵ Током даљег трајања студија у Монпељеу Каљевићи су се бавили изучавањем институција кредитних завода.³⁶ Манојло Марић је

(2008), *Мемоари*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, стр. 35-45.

33 АС, МПС-П, 1864, Ф IX, Р 1400, Гргур Миловановић и Јован Максимовић министру просвете, Лајпциг, 4. септембра 1864.

34 Исто, Јован Максимовић министру просвете, Хајделберг, 18. септембра 1864.

35 Исто, 1864, Ф XII, Р 1840, Лука и Љубомир Каљевић министру просвете, Монпеље, 5. децембра 1864.

36 Исто, 1864, Ф IX, Р 1471, Лука Каљевић Министру просвете, Хајделберг, 24. августа 1864 и Љубомир Каљевић министру просвете, Хајделберг, 19. августа 1864; 1865, Ф II, Р 313, Лука и Љубомир Каљевић министру просвете, Монпеље, 12. априла 1865. О Љубомиру Каљевићу писало је више аутора. Код Чедомира Попова (*Српски биографски реч-*

након завршетка студија рударства и металургије у Фрајбургу у Немачкој стигао у Париз крајем октобра 1865. године. Он је намеравао да у граду светлости напоредо с праћењем предавања из рударских наука учи француски језик, а нарочито стручну терминологију. На тамошњој Рударској школи (L'École des Mines) желео је да слуша предавања из следећих области: аналитичке хемије, рударског права, машинства, архитектуре и пројектовања гвоздених путева. Марић је нагласио да ће због њиховог квалитета од посебне важности бити предавања из овог последњег предмета. Он је сматрао да ће му од користи бити и течајеви из металургије а ради усавршавања у хемији, и они из области неорганске хемије. За пријем овог питомца у Рударску школу у Паризу била је потребна препорука француског министра јавних радова, под чијом је управом била школа, као и препорука српског министра спољних послова. Међутим, и након одобрења министра, питомац-странац није имао приступ у лабораторију ове школе, осим у случају да у лабораторији због мањег броја уписаних „има празних места“. Приступ у лабораторију имали су само странци-редовни студенти, чији је курс трајао три године. Директор Рударске школе је дозволио Марићу да присуствује предавањима док не добије одобрење министра јавних радова. После интервенције Илије Гарашанина, министар пољопривреде, трговине и јавних радова Арман Бејик (Louis Henri Armand Béhic) је почетком децембра 1865. године одобрио благодејанцу пријем у Рударску школу.³⁷ Школска година у овој институцији је почињала 1. новембра, а предавања су трајала пола сата и два сата. Српски питомац је похађао предавања из Металургије, Дозимазije (la Dosimasie) – квантитативне минералне анализе, Палеонтологије, Рударског законодавства, Агрикултуре и

ник, том 4, стр. 802-804) и Слободана Турлакова (поговор у Каљевићевим мемоарима *Моје успомене*, Ужице 2006, 75) налазимо податак да се он после Хајделберга школовао у Паризу. Међутим, у документима из Архива Србије нема трагова о томе. Браћа Каљевићи су из Хајделберга отпутовали на усавршавање у Монпеље. Једини поуздан податак о боравку Љубомира и Луке у Паризу налазимо у *Дневнику* Николе Крстића (*Приватни живот I*, стр. 196, 198, 200). Њих двојица су на повратку у Србију из Монпељеа само прошли кроз Париз. Браћа Каљевићи су за време студија у иностранству кратко време провели и у Минхену.

³⁷ Арман Бејик (1809–1891), политичар, посланик и министар. Био је буџетски инспектор, посланик департмана Нор (Nord) од 1846. до 1848, директор железаре Вијерзон (Vierzon) и државни саветник 1849. године. Постао је 1853. године генерални инспектор, а убрзо затим и председник Управног одбора француске поморске компаније *Messageries Maritimes*. Био је министар пољопривреде, трговине и јавних радова 1865. и сенатор од 1867. до 1870. и од 1876. до 1879. године; Béhic Armand, in: *Larousse du XXe siècle en six volumes, tome premier* (1928), Paris : Librairie Larousse, pp. 628-629.

Науке о дренажи земљишта.³⁸ Када је у априлу 1866. године завршена школска година на Рударској школи у Паризу, Марић је, не могавши да обезбеди приступ некој од хемијских лабораторија, одлучио да теоретски курс рударских наука заврши на Политехничкој школи у Цириху.³⁹ Милан Кујунџић се школовао у Бечу 1863, Минхену 1864. и у Паризу 1865. године.⁴⁰

Поред ових питомаца у Паризу су 1862. године студирали право Милан Богићевић и Драгомир Рајовић. Пре доласка у француску престоницу у новембру 1862. године, Богићевић се школовао у Берлину док је Рајовић након усрдних молби Министарству просвете добио стипендију и допутовао у град светлости из Београда такође у новембру те године. Овај последњи је након завршетка прве године на Лицеју у Београду уписао другу годину права на универзитету у Паризу.⁴¹

Бивши секретар Суда вароши Београда Димитрије Јовановић је 1862, после давања оставке на државну службу, о свом трошку отпутовао у Француску да би студирао права у Паризу. У почетку је боравио у Шартру где је учио француски. Тражећи стипендију, Јовановић је предложио Министарству просвете да најпре проведе годину дана у Паризу ради учења језика а да затим пређе у Хајделберг где би наредне три године студирао права као редован студент. Ово није била уобичајена пракса када су били у питању српски питомци. Они су по правилу прво студирали права у Немачкој, па тек онда учили француски језик. Јовановић је сматрао да је требало „да питомци најпре француски језик науче, како би доцније, учећи права на немачком језику, у исто време могли правне науке и на француском језику студирати, који би им као помоћно средство служило, да свестрана знања науци прибаве још за оно време, докле поменути науку при универзитету слушају”. За време боравка у Паризу, он је ради усавшавања језика намеравао да на Колеж де Франсу (*Collège de France*) ванредно похађа предавања из

38 Исто, 1867, Ф I, Р 136, Манојло Марић министру просвете, Фрајбург 12. августа 1865; Париз, 20. октобра и 12. новембра 1865.; Илија Гарашанин Манојлу Марићу, Београд, 20. и 26. новембра 1865; Министарство просвете Манојлу Марићу, Београд, 2. децембра 1865.

39 Исто, 1866, Ф I, Р 225, Манојло Марић министру просвете, Париз, 24. фебруара 1866.

40 Јагодић, М. нав. дело, стр. 176.

41 АС, МПс-П, 1862, Ф VII, Р 1270, Министарство просвете питомцима у Паризу, Београд, 29. октобра 1862; 1866, Ф II, Р 348, Милан Богићевић министру просвете, Париз, 9. јула 1865; 1861, Ф V, Р 1056, Драгомир Рајовић Министру просвете, Београд, 7. октобра 1861. и 8. октобра 1862.

„неких литерарних предмета”, да се упозна са организацијом правосудја у Француској и канцеларијским пословањем судова. Министарство просвете изашло је у сусрет Јовановићевој жељи доделивши му 1. новембра 1862. године благодети од 300 талира годишње. Међутим, српском питоцу ова средства нису била довољна за живот у Паризу па је он тражио од Правитељства да му одобри премештај у Женеву.⁴² Јовановић се ипак касније вратио у француску престоницу, где је 1866. године завршио студије. Напоредо са предавањима на Правном факултету, он је похађао и она на Факултету књижевности и језика (*Faculté des lettres*).⁴³

У Паризу су се сопственим средствима школовали Милутин Гарашанин, син Илије Гарашанина, и Ђорђе Симић, син трговца и уставобранитељског првака Стојана Симића. Гарашанин је своје целокупно школовање у иностранству провео у Француској. По завршетку прве године природно-техничког одељења на Лицеју у Београду, он је прешао у Париз и од 1860 до 1863. студирао математику на лицеју Сент-Барб (*Collège Sainte-Barbe*). Исте студије је наставио на Политехничкој школи (*Ecole Polytechnique*) од 1863 до 1865. године. На захтев српске владе конзул Ботмилио (*Adolphe François, vicomte de Botmiliau*) се потом заложио код француског министра рата да Гарашанин буде примљен у Артиљеријску школу у Мецу (*L'Ecole d'application d'artillerie et du génie à Metz*). Крајем новембра министар је одобрио захтев, под условом да српски студент покаже знања неопходна да би пратио наставу.⁴⁴ Као државни питамац, у чину потпоручника, Гарашанин је ступио у ову високу војну школу 1866. и завршио је 1868. године.⁴⁵ Ђорђе Симић је студирао филозофију у Берлину 1861–1863. и Хајделбергу 1863–1864, а права у Паризу 1864–1866.⁴⁶

42 Исто, 1862, Ф VII, Р 1368, Димитрије Јовановић Министартву просвете, Шартр, 21. августа / 3. септембра 1862. и решење Министарства просвете од 15. октобра 1862; Димитрије Јовановић министартву просвете, Париз, 25. новембра и 27. децембра 1862; Министарство просвете Димитрију Јовановићу, 28. децембра 1862.

43 Исто, 1866, Ф V, Р 947, Министарство просвете Димитрију Јовановићу, Београд, 15. јула 1866.

44 Исто, Министарство иностраних дела (МИД) – Инострано одељење (И), 1865, Ф XI, Р 93, француски конзул Ботмилио министру иностраних дела Илији Гарашанину, Београд, 21. новембра 1865.

45 Вулетић, А. Из породичног живота Илије Гарашанина, у: *Зборник радова Писмо*, (2001), Београд: Удружење за српску повесницу, стр. 129–139; Самарџић, М. и Гарашанин, М. у: *Српски биографски речник*, том 2 (2006), Нови Сад: Матица српска, стр. 625.

46 Јагодић, М. нав. дело, стр. 177.

После боравка у немачким градовима, француска престоница – „узор-варош” – је остављала на српске питомце снажан утисак.⁴⁷ Двадесеттворогодишњи Јован Авакумовић, који је пре доласка у Париз кратко време живео мирним и скромним животом у Цириху, је у *Мемоарима* описао свој први сусрет са градом светлости. На путу од железничке станице, пролазећи фијакером поред великих зграда на булеварима и гледајући осветљене излоге српски питомец није знао чему више да се диви. Милан Кујунџић је сматрао да су све европске вароши изгледале „на исти калуп”. Међутим, умногоме захваљујући префекту Сене Жоржу Осману (Georges Eugène Haussmann), пета и шеста деценија XIX века су у Паризу биле доба највеће грађевинске делатности. Уз огроман рад и подршку Наполеона III, Осман је од француске престонице направио модеран град, са великим авенијама које су могле апсорбовати стално растући саобраћај.⁴⁸ Кујунџић наводи да они који су пре само неколико година били у Паризу сада не могу да препознају град: изграђене су нове куће, проширени булевари и направљени нови квартави.⁴⁹

У француској престоници Авакумовића је сачекао Јован Максимовић који је живео у изнајмљеној соби у стану на булевару Монмартр (Boulevard Montmartre). Авакумовић је нашао собу на булевару Севастопољ (Boulevard de Sébastopol), недалеко од Универзитета и Луксембуршког парка (Jardin du Luxembourg). Двојица студената су се хранили у ресторану где су оброци били обилни а храна добра и јевтина. У Паризу се обедовало два пута дневно: доручковало се око једанаест пре подне а ручало увече. Оба obroка коштала су по 1,5 франак или, прерачунато у тадашњу српску новчану јединицу седам и по гроша чаршијских. Дневни трошак за исхрану износио је, дакле, три франка.⁵⁰ Поређења ради, у пристojној београдској кафани ручак са хлебом и вином за једну особу коштао је 1865. године шест гроша чаршијских.⁵¹ Пре него што је прешао у „добар смештај” који је плаћао 35 франака месечно, Милутин Гарашанин је био смештен у неусловној соби интерната *L'Institution Jubé*. Исти износ за изнајмљивање собе плаћао је и Драгомир

47 Столић, А. (2003) *Ђорђе Симић. Последњи српски дипломата XIX века*, Београд: Историјски институт, стр. 48-54.

48 Tulard, J. (1995) *Dictionnaire du Second Empire*, Paris: Fayard, p. 616.

49 АС, Милан Кујунџић (МК), бр. 181, Милан Кујунџић непознатом, Париз, 28. септембра 1864.

50 Авакумовић, Ј. (2008) *Мемоари*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, стр. 45-46.

51 Јагодић, М. нав. дело, стр. 178.

Рајовић.⁵² Авакумовићева соба је била, као и Максимовићева, на шестом спрату (поткровље или мансарда), „лепа и добро намештена”. Из романа Емила Золе сазнајемо да је на шестом спрату у зградама у Паризу углавном становала послуга. Та чињеница говори колико је био скроман смештај у коме су боравили српски питомци.

Милан Дамјановић и Гргур Максимовић су се жалили да им је благодети од 400 талира недовољно и сматрали су да подносе жртву за своју земљу студирајући с таквом стипендијом. Начелник министарства унутрашњих дела Никола Крстић, који је боравио у Паризу од маја до јула 1865. године, је у разговору с двојицом питомаца изнео мишљење да нема земље која даје веће стипендије од Србије, да је њен износ више него коректан и да стога ниједан министар неће бити спреман да га повећа.⁵³

Српски питомци су у француској престоници одлазили на спавање тек око два или три сата после поноћи. Град светлости је живео ноћу. У један ујутро је по кафанама и булеварима било најживље. У том погледу Париз је био сушта супротност у односу на градове Средње Европе.⁵⁴ Српски питомци су посећивали и „Прадо”, велику салу за балове. Никола Крстић овде заправо мисли на чувену дворану „Bal Bullier” смештену у кварту „Val-de-Grâce” у петом арондисману (5e arrondissement) града Париза. Њен власник је био Франсоа Булје (François Bullier), бивши директор „Прада”, дворане која је била саграђена на париском острву „Ile de la Cité”, а срушена 1858. године. Као и „Прадо”, „Bal Bullier” је био омиљено место студената. Српски питомци су ту имали прилику да се упознају с плесом кан-кан. Играчице су на бини задизале сукње и показивале публици ноге и доњи веш. Никола Крстић је констатовао да „млад човек на том месту има толико прилике да поклизне да је заиста чудно ако дође читав кући”. За разлику од њега, Ђорђе Симић

52 Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Историјска збирка, бр. 14893, бр. 73, Илија Гарашанин Милутину Гарашанину, Београд, 30. марта 1864; бр. 77, исти истом, Београд, 3. марта 1865; бр. 79, исти истом, 17. маја 1865.

53 Ови питомци су рекли Крстићу да за 45 франака имају ручак и вечеру и да им остаје до 10 франака за стан и одело. Дамјановић и Миловановић су вероватно давали по 45 франака за ручак и 45 за вечеру, али је износ за стан и одело сасвим нејасан. Такође, после ових навода питомаца остаје нејасно колика је заправо била стипендија париских студената, то јест, да ли је кнежева одлука из новембра 1861. године да се „Паризлијам” поред благодети од 400 додели још 100 талира на име школских трошкова у међувремену укинута; Крстић, Н. (2005), *Дневник. Јавни живот 1, 9. април 1864 – 18. децембар 1867*, приредио Јагодић, М., Београд: Завод за уџбенике, стр. 129.

54 Авакумовић Ј. нав. дело, стр. 46, 57.

у томе није налазио ништа неморално, називајући кан-кан „потребом цивилизације”. Због тога је Крстић закључио да париска атмосфера негативно утиче на питомце.⁵⁵ Он је извео закључак да студенти мало времена посвећују учењу и да углавном беспосличе и лумпују.⁵⁶ Иако критичан према питомцима, Никола Крстић је такође уживао у задовољствима која је нудио град светлости. Поред тога што је са српским студентима посећивао „опскурна места”, начелник је био и на коњским тркама у Вансену и Булоњској шуми и у више наврата у позоришту, где је имао прилике да види и Наполеона III.⁵⁷

Поједине „Паризлије” су оставили и забелешке о утисцима са предавања на Универзитету. Ревносан, Јован Авакумовић је почео да слуша излагања професора Правног факултета одмах по доласку у француску престоницу. Присуствовао је предавањима из предмета Казнено право код Жозефа Ортолана (Joseph Louis Elzéar Ortolan), Јавно државно и Међународно право код Анселма Батбија (Anselme Batbie) и француског Грађанског права код Лероа (Leroü). Поред тога, Авакумовић је, као ванредни слушалац, похађао предавања из предмета Менично право, Енциклопедија права и Грађански поступак. За све професоре овај питамац је сматрао да су врло добри, а као најбољег говорника је издвајао Батбија, који је 1873. године постао министар просвете. Драгомир Рајовић и Милан Богићевић су у својим полугодишњим извештајима Министарству просвете наводили појединости у вези с предметима које уче, имена професора-предавача и уџбенике по којима предају. Тако од Рајовића сазнајемо да су у другој години Правног факултета студенти учили Грађански законик (Code civil), Казнени законик, Јурисдикцију казнителну, Судски поступак у грађанским парницама и Римско право, а од Богићевића да су професори у првој години предавали француски Грађански законик (Code Napoléon) и Римско право. Француски грађански законик је предавао професор Бинва (Bunvat) по уџбенику Фредерика Мурлона (Frédéric Mourlon, *Répétitions écrites sur les examens du code Napoléon*, vol. 3, Paris 1858).⁵⁸

Слободно време и школске распусте српски питомци су у Паризу проводили обилазећи знаменитости града. Јован

55 Крстић, Н. (2006) *Дневник. Приватни живот I*, 9. април 1864 – 31. децембар 1866, приредила Вулетић, А., Београд: Завод за уџбенике, стр. 201.

56 Крстић, Н. *Јавни живот I*, стр. 139.

57 Крстић Н. *Приватни живот I*, стр. 194, 196, 199.

58 АС, МПс-П, 1864, Ф X, Р 1536.

Авакумовић је сматрао да је за упознавање француске престонице потребно најмање три месеца. Поред обиласка музеја, он је одлазио да слуша познате говорнике, адвокате и посланике, током судских процеса и у парламенту. На противним суђењима питомац је често слушао адвоката Жила Фавра који се прославио као бранилац италијанског револуционара Феличеа Орсинија за време судског процеса 1858. године, вођеног због агента на Наполеона III. Тадашњу опозицију у француском парламенту представљала је група од пет посланика коју су чинили: Адолф Тјер (Adolphe Thiers), Жил Фавр (Gilles Favre), Гарније-Пажес (Louis-Antoine Garnier-Pagès), Емил Оливје (Emile Ollivier) и Ернест Пикар (Ernest Picard). За разлику од Тјера који је био присталица династије Орлеана, остала четворица су били републиканци. Њихови говори били су уперени против политике Наполеона и Другог царства. Преко новина упозната с оним што ће говорити представници опозиције, публика је у великом броју долазила да их слуша, што је чинио и Авакумовић. Говори „петорице” остављали су снажан утисак па је у јавности створен јак покрет против Царства. У том духу писала је и француска штампа, наравно у оној мери у којој је то допуштала полицијска власт, а идеја о републици продирала је све више у слојеве грађанства. Међу својим доживљајима, српски питомац је издвојио дружење са тадашњим чувеним адвокатом и правником Дезире Далоом (Victor Alexis Désiré Dalloz) и његовом породицом. Након што је Авакумовића случајно упознао у Луксембуршком парку, стекавши утисак да је вредан и ревносан, Дало је позвао студента у свој дом. Сваког петка увече ова угледна породица је приређивала пријеме за своје званице. Одевен у елегантно црно одело, Авакумовић је тада први пут ушао у салон једне отмене француске куће у Паризу. Он је ту упознао Далоову супругу, кћери и синове, правника и правног писца Едуара (Edouard Dalloz) и публицисту Пола (Paul Dalloz). Водећи са српским студентом разговоре правне природе, француски адвокат је увидео да он добро познаје кривично право и изнео закључак да би знања на том пољу могао применити и у науци и у пракси. Авакумовић је оставио добар утисак на читаву породицу па је све до одласка из Париза био редован гост Далоових. По повратку у Србију српски питомац је до смрти адвоката 1869. године водио преписку са овом породицом.⁵⁹

За време боравка у Паризу Никола Крстић је разговарао с питомцима о политици и државном уређењу Србије, о чему је оставио занимљиве записе у свом *Дневнику*.⁶⁰ Готово

59 Авакумовић, Ј. нав. дело, стр. 47-50.

60 Јагодић, М. нав. дело, стр. 179.

сви студенти су сматрали да је стање у земљи лоше, да је политика владе погрешна и да не постоји слобода говора и штампе. Међутим, Крстић је приметио да, углавном због неискства, неки од њих немају јасне појмове о држави (Јован Максимовић) док су код других (Драгомир Рајовић) та знања веома површна. Као бивши професор Лицеја, Крстић је неке од ових студената од раније познавао. Либерализам, као идеологија младе генерације српске интелигенције, је пустио корена и код „Паризлија”. Драгомир Рајовић и Ђорђе Симић су предњачили у слободоумљу, док су Димитрије Јовановић, Милан Богвићевић и Јован Авакумовић били умеренији. Вероватно због одређеног искуства као бивши секретар суда, Јовановић је боље од осталих умео да уочи недостатке у раду државних служби. Најумеренији, а уједно и једини међу питомцима који није заступао либерална начела био је Милутин Гарашанин, на кога су, претпостављамо, утицала очева конзервативна схватања. Када је Крстић студентима скретао пажњу на чињеницу да су и Срби који су се раније школовали у иностранству као млади били присталице либерализма али су касније променили мишљење, питомци су одговарали да су њихови претходници то чинили да би задржали високе државничке положаје. „Паризлије” нису критиковали кнеза Михаила, али су нападали режим унутрашње политичке стеге, полицију, злоупотребе, прогоне и забране.⁶¹ Њихова повика била је превасходно усмерена против министра унутрашњих дела Николе Христића.⁶² Питомци су критиковали рад министара али нису могли да предложе никога који би њихов посао обављао на стручнији и одговорнији начин. Они су сматрали да би давањем слободе штампи и увођењем законодавне скупштине било побољшано унутрашње стање у Кнежевини. Крстић им је, међутим, у много чему давао за право. Он је сматрао да би био грех називати их непатриотима зато што су критички настројени према влади. Крстић је заправо париским студентима највише замерао то што стање у Србији не сагледавају на довољно јасан, реалан и разложан начин. Он је сматрао да благодетанци не увиђају да у земљи нема довољно образованих, стручних и људи од искуства, способних да спроведу реформе.⁶³ Иако су тадашњим министрима и угледницима-некадашњим српским питомцима у иностранству, замерали да су се због положаја одрекли својих ранијих ставова, овим париским студентима је такође на првом месту била професионална афирмација. У односу на личне

61 Крстић, Н. *Дневник. Јавни живот I*, стр. 146-150.

62 Јагодић, М. нав. дело, стр. 180.

63 Крстић, Н. *Дневник. Јавни живот I*, стр. 148-149.

интересе њихов патриотизам је ипак био у другом плану. Сваки од питомаца је сматрао да му припада и очекивао по повратку у земљу место у државној служби.⁶⁴

Као престижни синоним за цивилизацију и културу, али и као пожељни модел у освајању политичких и грађанских слобода Француска заузима посебно место у развоју српског друштва у XIX веку.⁶⁵ По повратку из Париза крајем 1865. године ова генерација српских питомаца имала је велики утицај у друштвеном и политичком животу Србије на крају XIX и почетку XX века. Неки од њих су, бавећи се политиком и дипломатијом, постали значајне личности српске историје док су други изградили завидне каријере као правници и инжењери. Ови интелектуалци, носиоци француског политичког и културног утицаја, су представљали највиши слој српског грађанског друштва, чије обликовање је започело осамдесетих година деветнаестог века. О томе сведоче биографије „Паризлија”.

Јован Авакумовић је био члан и председник Либералне странке, министар унутрашњих дела 1873. и 1880, министар правде 1887, и председник владе 1892–1893. године. Именован за судију Касационог суда 1881. године, интензивно се бавио студијама казног права. Објављујући више књига и расправа из области казног права, он је стекао глас најбољег кривичара међу српским правницима. Захваљујући томе је 1893. године постао редовни члан Српске краљевске академије. Међу његовим делима издвајају се следећа: *Важност кривичног закона*, Београд 1882; *Нужна одбрана*, Београд 1884; *Теорија казног права*, I-X, Београд 1887–1897; *Француска и енглеска порота*, I-II, Београд 1885–1890; *Промена валуте и противправни послови*, Београд 1924.⁶⁶

Гргур Миловановић је по повратку у Србију обављао дужност секретара Окружног суда у Ужицу, Пожаревцу и Ћуприји да би 1871. године био именован за судију Књажевачког окружног суда. У периоду 1875–1890. године је био професор Казног права и Казног поступка у Великој школи. Аутор је два уџбеника из области кривичног

64 Исто, стр. 139-140.

65 Батаковић, Д. (1997) Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације „Паризлија”, *Зборник Матице српске за историју* бр. 56, Нови Сад: Матица српска, стр. 73-95.

66 Попов, Ч. и Авакумовић, Ј. Ђ, у: *Српски биографски речник*, том 1 (2004), Нови Сад: Матица српска, стр. 43-45.

права: *Кривични поступак*, Београд 1890. и *Кривично право*, (Београд 1897).⁶⁷

Милан Дамјановић је 1866. године био судија Трговачког суда, секретар у Министарству правде, а затим управник Апсеничког завода у Београду 1869–1874. године. Именован је 1870. за судију Неготинског окружног суда а 1881. године за члана Касационог суда. После српско-турских ратова (1876–1878) и стицања независности био је члан владе Комисије за утврђивање границе са Бугарском. Бавио се питањем казненог система и путовао је у иностранство проучавајући казнене заводе у Немачкој, Аустро-Угарској и Белгији. Један је од првих правника који је покушао да у Србији примени достигнућа пенологије, а писао је и радове из ове области.⁶⁸ Преводио је са немачког и енглеског језика дела стручне литературе: *Правна путничка писма о Енглеској*, Београд 1866; Алберт Фридрих Бернер, *О укидању смртне казне*, Београд 1866; Карл Митермајер, *Најновија испитивања односа питања о укидању смртне казне*, Београд 1866; Чезаре Бекарија, *О преступима и казнама*, Београд 1866.⁶⁹

Јован Максимовић је био судија Суда вароши Београда 1870–1871, судија Трговинског суда у Београду 1873. и председник овог суда 1875–1876. и 1880–1881, члан Апелационог 1877–1879. и Касационог суда 1882–1887. године. Именован је 1880. године за краљевог посланика у Народној скупштини. Био је у групи судија који су судили убицама кнеза Михаила.⁷⁰

Љубомир Каљевић је на студијама стекао многа знања из политичких, економских и историјских наука и широку општу културу. Он се из иностранства вратио са учвршћеним либералним политичким погледима. О сопственом трошку покренуо је 1867. године либерални лист *Србија*. У њему је са групом истомишљеника опрезно критиковао аутократски режим кнеза Михаила. Касније је постао близак младоконзервативцима (будућим напредњацима) и постао 1874. године министар финансија у влади Аћима Чумића, а затим 1875–1876. и председник владе. Био је један од покретача листа *Видело* и оснивача Напредне странке, посланик Србије у Букурешту 1881–1886. и у Атини 1886–1889. године. За време краља Александра Обреновића постао је 1895.

67 Јагодић, М. нав. дело, стр. 181.

68 Наука о средствима за кажњавање.

69 Кркљуш, Љ. и Дамјановић, М. у: *Српски биографски речник*, том 3 (2007), Нови Сад: Матица српска, стр. 82.

70 Николић, В. М. и Максимовић, Ј. А. у: *Српски биографски речник*, том 5 (2011), Нови Сад: Матица српска, стр. 782.

државни саветник а 1901. председник Сената. Одмах по убиству брачног пара Обреновић 1903. године преузео је ресор министра иностраних послова. Био је од 1870. редовни члан Српског ученог друштва а 1893. именован за почасног члана Српске краљевске академије. Написао је мемоаре под насловом *Моје успомене*, Београд 1908.⁷¹

Рударски инжењер Манојло Марић је радио у Мајданпеку и Управи подрињских рудника и обављао геолошка истраживања у околини Бора. Заступао је конзервативна политичка уверења. У влади Данила Стефановића 1875. године био је министар грађевина задужен за саобраћај.⁷²

Милан Кујунџић је 1866. постао професор Филозофије на Великој школи, а годину дана касније именован је најпре за члана а затим 1873. године и за секретара Српског ученог друштва. Био је уредник *Гласника српског ученог друштва*. Био је народни посланик, први секретар (1874), потпредседник (1880–1881) и председник (1882–1885) Народне скупштине. Један је од оснивача Напредне странке 1881. и члан њеног главног одбора. Био је посланик у Риму (1882–1886), министар просвете (1886–1887) и члан Српске краљевске академије. На Великој школи је предавао Историју филозофије, Психологију, Логику и Естетику. У Србији је први започео предавања из Историје филозофије, утемељио историографију српске филозофије (*Философија код Срба*, Београд 1868), а тиме и истраживање Историје филозофије уопште. Започео је истраживања појединих филозофских дисциплина код Срба (*Поглед на психологију код нас Срба*, Београд 1867; *Шта је и колико рађено у нас на лођици*, Београд 1871). Његов главни филозофски спис носи назив *Кратки преглед хармоније у свету*, I–II, Београд 1867–1872.⁷³

Милан Богићевић је био секретар кнежевог двора 1872, министар правде 1874–1875, министар иностраних дела 1875, 1883–1884. и 1894–1895. и касациони судија 1879–1883. године. Обављао је дужност српског посланика у Бечу 1883–1888, Берлину 1895–1900. и Риму 1896–1897. године. Био је један од оснивача Напредне странке. Са папским нунцијем у Бечу израдио је нацрт конкордата за Краљевину Србију.⁷⁴

71 Попов, Ч. и Каљевић, Љ. у: *Српски биографски речник*, том 4 (2009), Нови Сад: Матица српска, стр. 802-804.

72 Радовић, С. и Марић, М. у: *Српски биографски речник*, том 6 (2015), Нови Сад: Матица српска, стр. 99-100.

73 Марић, И. и Кујунџић, М. А. у: *Српски биографски речник*, том 5 (2011), стр. 422-423.

74 Новаков, А. и Богићевић, М. у: *Српски биографски речник*, том 1 (2004), стр. 624-625.

Драгомир Рајовић је 1881. постао члан Касационог суда а четири године касније председник преког суда који је судио учесницима у Тимочкој буни. Био је члан Напредне странке и министар народне привреде 1884–1886. године у кабинету Милутина Гарашанина.⁷⁵

Димитрије Јовановић је био председник Крагујевачког окружног суда 1867–1873, члан Апелационог суда 1874. и члан Касационог суда 1875–1877. године. Као члан Либералне странке изабран је за посланика, а потом секретара и председника Народне скупштине. Написао је монографију *Нешто о кругу радње Касационог суда*, Београд 1866.

Милутин Гарашанин је био један од оснивача Напредне странке и њеног органа *Видело*, народни посланик 1874–1875, 1890–1893. и 1894, министар унутрашњих дела 1880–1883. и председник владе 1884–1885, 1885–1886. и 1886–1887. године. За време напредњачке владе Стојана Новаковића 1895–1896. био је председник Народне скупштине. У два наврата, 1894. и 1896, именован је за посланика Србије у Француској, где је и умро 1898. године. Покренуо је 1889. књижевно-политички лист *Поглед* и у њему објављивао чланке. Његова најзапаженија дела су *Два намесништва*, Београд 1892. и *Доколице*, Београд 1892. Изабран је за редовног члана Академије 1893. године.

Ђорђе Симић је био посланик у Софији, Петрограду, Риму, Бечу и Цариграду и у два наврата 1894. и 1896–1897. године председник владе Краљевине Србије. Један је од оснивача Црвеног крста у Србији и његов дугогодишњи председник. У 14 књига дневничких бележака насловљених *Акта моје дипломатске службе*, *Ивањадашки атентат и женидба краља Александра* и *Посланик на расположењу* изложена је његова дипломатска делатност, али и неколико деценија историје Србије и Балкана.⁷⁶

Поред наведених питомаца у Паризу су се за време друге владе кнеза Михаила школовали и студенти права Настас Петровић, Стојан Антић, Светозар Марковић, Димитрије Новаковић, Милисав Миловановић и Урош Кнежевић, будући лични лекар краља Милана Сава Петровић, официри Љубомир Ивановић, Владимир Николић, Стеван Здравковић, Петар Топаловић, Дамњан Борисављевић, Стеван Пантелић

75 Јовановић, С. и Рајовић, Д. у: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 3 (1928), Загреб: Библиографски завод д. д. Загреб, стр. 659.

76 Столић, А. нав. дело, стр. 3, 7.

и студент рударства Михаило Богићевић.⁷⁷ Већи број њих се такође у великој мери одужио држави која их је школовала.

Закључак

Слање правитељствених питомаца на студије у иностранство представљало је најважнију компоненту развитка српске просвете и најефикаснији начин за усвајање напреднијих европских културних образаца. Француска је током XIX века била једна од држава коју су српски студенти најчешће бирали као одредиште за похађање високих школа. Преузимање политичких идеја из Француске прерасло је у традицију после 1840. године, када су први стипендисти српске владе упућени на школовање и на париским универзитетима. Главни преносилац француског утицаја био је Правни факултет у Паризу. У француску престоницу су шездесетих година углавном одлазили студенти права, после две или три године проведене на универзитетима немачког говорног подручја. Ту су ради допуне образовања боравили и српски официри, студенти техничких наука – будући инжењери и понеки студент медицине. Трошкови живота и студирања у Паризу били су знатно већи него у градовима у Немачкој па је стипендија српске владе питомцима често била недовољна. Стога је кнез Михаило, после молбе једне групе студената, 1861. године донео одлуку да благодјелнице за питомце у француској престоници уместо досадашњих 400 убудуће износи 500 талира. Студенти су у град светлости углавном долазили да похађају праксу из административног и трговачког права и да усаврше француски језик. Поједине „Паризлије” су оставили и забелешке о утисцима са предавања на Универзитету. Након боравка у немачким градовима, Париз је због своје величине и лепоте, осветљености и динамичног дневног и ноћног живота остављао на српске питомце снажан утисак. Слободно време и распусте они су проводили обилазећи културне установе и знаменитости града. „Паризлије” су углавном били присталице либерализма и критиковали режим унутрашње политичке стеге који је владао у Србији за време владе кнеза Михаила.

ЛИТЕРАТУРА:

Авакумовић, Ј. (2008) *Мемоари*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Bakić, V. i Pavlović Đ. u: *Enciklopedija Jugoslavije*, том 6 (1965), Zagreb: Jugoslavenski leksiokografski zavod.

⁷⁷ Мада смо о наведеним питомцима прикупили доступну архивску грађу, одлучили смо да због обима рада само споменемо њихова имена.

Батаковић, Д. (1997) Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације „Паризлија”, *Зборник Матице српске за историју* бр. 56, Нови Сад: Матица српска, стр. 73-95.

Béhic A. у: *Larousse du XXe siècle en six volumes, tome premier* (1928), Paris : Librairie Larousse, pp. 628-629.

Вулећић, А. Из породичног живота Илије Гарашанина, у: *Зборник радова Писмо*, (2001), Београд: Удружење за српску повесницу, стр. 129-139.

Denković, D. i Radović, D. у: *Enciklopedija Jugoslavije*, том 7 (1968), Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, str. 28-29.

Ђурић, Ђ. и Лазаревић, М. у: *Српски биографски речник*, том 5 (2011), Нови Сад: Матица српска.

Јагодић, М. (2009) Српски студенти у Паризу средином шездесетих година XIX века, *Зборник Матице српске за историју* 79-80, Нови Сад: Матица српска, стр. 175-182.

Janković, D. i Čumić A. у: *Enciklopedija Jugoslavije*, том 2 (1956), Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.

Јовановић, С. (1990) *Влада Александра Обреновића*, I-II, Београд: БИГЗ.

Каљевић, Љ. (2006) *Моје успомене: белешке пок. Љубомира Каљевића држав. саветника*, приредио Слободан Турлаков, Ужице: Историјски архив.

Кркљуш, Љ. и Дамјановић, М. у: *Српски биографски речник*, том 3 (2007), Нови Сад: Матица српска.

Крстић, Н. (2005) *Дневник. Јавни живот I, 9. април 1864 – 18. децембар 1867*, приредио Јагодић, М., Београд: Завод за уџбенике.

Крстић, Н. (2006) *Дневник. Приватни живот I, 9. април 1864 – 31. децембар 1866*, приредила Вулећић, А., Београд: Завод за уџбенике.

Марић, И. и Кујунџић, М. А. у: *Српски биографски речник*, том 5 (2011), стр. 422-423.

Милановић, Ј. (2001) Правила и нацрт закона о питомцима школа у Србији, *Годишњак за друштвену историју* 1-2, Београд: Удружење за друштвену историју, стр. 45-73.

Николић, В. М. и Максимовић, Ј. А. у: *Српски биографски речник*, том 5 (2011), Нови Сад: Матица српска.

Новаков, А. и Богићевић, М. у: *Српски биографски речник*, том 1 (2004), стр. 624-625.

Павловић, В. (1986) Српски студенти у Паризу 1839-1856, *Историјски часопис, књ. XXXIII*, Београд: Историјски институт, стр. 187-202.

Попов, Ч. и Авакумовић, Ј. Ђ. у: *Српски биографски речник*, том 1 (2004), Нови Сад: Матица српска, стр. 43-45.

Попов, Ч. и Каљевић, Љ. у: *Српски биографски речник*, том 4 (2009), Нови Сад: Матица српска, стр. 802-804.

Radović, R. i Marković, S. u: *Enciklopedija Jugoslavije*, том 6 (1965), Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, str. 25-26.

Радовић, С. и Марић, М. у: *Српски биографски речник*, том 6 (2015), Нови Сад: Матица српска, стр. 99-100.

Столић, А. (2003) *Борђе Симић. Последњи српски дипломата XIX века*, Београд: Историјски институт.

Трговчевић, Љ. Српска интелигенција у XIX веку – западни и источни утицаји, у: *Зборник радова Европа и Срби: међународни научни скуп 13–15. децембра 1995*, (1996), Београд: Историјски институт САНУ; Нови Сад: Православна реч, стр. 261-273.

Tulard, J. (1995) *Dictionnaire du Second Empire*, Paris: Fayard.

Архив:

Архив Србије (АС), Фонд Министарство просвете (МПс) – Просветно одељење (П); Фонд Милан Кујунџић (МК); Фонд Министарство иностраних дела – Инострано одељење (И); Фонд Илија Гарашанин.

Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка.

Château de Vincennes – Paris, Service historique de la Défense, fonds Pensions Militaires 1857–1875.

*Манастир Бањска, код Звечана, Косово и Метохија;
фото: Рајко Р. Каришић*

Uroš Tatić
The Institute of History, Belgrade

SERBIAN STUDENTS AT PARIS UNIVERSITIES
IN THE 1860s

Abstract

This work is dedicated to the activities and customs of students, mainly with government scholarships, studying at the universities in the capital of France. The common feature of these young people is the fact that they started their education in Germany, while the finishing touch of their education was provided in Paris. Most of them were Law students, and the strongest idea of this generation was liberalism. Since the mid-19th century, the interest of Serbian students for education in France has not subsided. The state stipend holders of previous generations usually requested studying in Paris themselves. At the end of the 19th century, Paris was a favourite center of education for the Serbian students. During the 1860s, mainly Law students came to Paris after two or three years at a university in Germany (Vienna, Munich, Berlin, Heidelberg). In order to complete their education, Serbian officers were also sent to Paris, as well as students of technical sciences – future engineers – as well as a few medical school students. In the City of Light, four Law students were studying in the 1860s – Milan Nedeljковић, Đorđe Pavlović, Kosta Grebenarović and Kosta Jakovljević. In 1861, there was a significant number of Serbian students in Paris. Those were Stojan Marković, Dimitrije Radović, Marko Lazarević and Aćim Čumić. In November 1862, the Serbian Government sent its stipend holders in Law Studies abroad – Jovan Avakumović, Grgur Milovanović, Milan Damjanović, Jovan Maksimović and Luka Kaljević, the student of natural sciences Ljubomir Kaljević and Manojlo Marić, as well as the student of philosophy Milan Kujundžić, while Bogičević and Dragomir Rajović studied at the Faculty of Law in Paris. Before arriving to Paris in November 1862, Bogičević was educated in Berlin, while Rajović, after appeals to the Ministry of Education got the scholarship and came to Paris from Belgrade in the same month. As a prestigious synonym for the civilisation and culture, as well as a desirable model for conquering political and civil freedoms, France had a special place in the development of the Serbian society in the 19th century. After their return from Paris at the end of 1865, this generation of stipend holders had a strong influence on the political and social life of Serbia at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. Some of them who were involved in politics and diplomacy became very important persons in Serbian history, while others made great careers as lawyers or engineers. These intellectuals, the bearers of French political and cultural influence, represented the highest stratum of Serbian civil society, whose formation had started in the 1880s. This was documented in the biographies of the “Parisians”.

Key words: *government stipend holders, students, “Parisians”, Paris, Ministry of Education, Serbia*